

Rosa Alcoy
Alba Barceló

BOSCH EN PORTADA: DE LA PINTURA AL MÓN DE L'EDICIÓ

Malgrat la màxima que ens alerta que no hem de jutjar un llibre per la seva coberta, paral·lela al refrany que diu que «el hábito no hace al monje» o que les aparences enganyen, el poder de la imatge és prou captivador per atreure la nostra atenció i seduir-nos amb figuracions i dissenys que poden fer-nos anar més enllà del mateix contingut de determinades escriptures. Les editorials saben que, valorats el contingut, el títol i totes les qüestions tipogràfiques, és inevitable que, en una civilització fonamentada en les imatges, el llibre entri pels ulls. Per tant, cal tenir cura de la cara que és la seva coberta i de l'afinitat d'aquesta amb el contingut del llibre. Conscients del poder atraient de la pintura de Hieronymus Bosch, no s'ha dubtat a seleccionar detalls —o obres senceres— del llegat de l'artista per resoldre els embolcalls d'un bon nombre de publicacions. La tria no acostuma a ser gratuïta, ja que la funció de la coberta és suggerir d'una manera o altra el tema del llibre o explicar-lo en alguna mesura. Per tant, a l'hora de triar bé una imatge hem de conèixer el text i també el públic al qual s'adreça.

Tot i que som conscients del gran abast del tema i de les limitacions d'aquest l'article, ens proposem fer un recorregut —millorable a partir de noves troballes i ben plausibles ampliacions— per les diferents cobertes de llibres i altres materials editats que tenen l'obra de Bosch com a protagonista.¹ Deixem de banda tots els llibres i les edicions que s'han dedicat a Bosch, tant si són estudis monogràfics sobre l'artista com si són obres de caire més general que cal classificar dins del camp de la història de l'art, ja que en aquests casos l'elecció dels motius és determinada pel tema i no cal justificar-la gaire, per més que també es podria fer un estudi monogràfic d'aquest àmbit.² Un cas diferent seria la significativa tria feta per a algunes edicions excepcionals, com *L'Art magique: une histoire de l'art*, d'André Breton, obra publicada el 1957 en què l'autor fa una revisió de la

Matèria, núm. 10-11, 2016,
ISSN 1579-2641, p. 357-377

Recepció: 15-7-2016
Acceptació: 25-7-2016

¹ Les paraules portada i coberta a vegades s'utilitzen indistintament, però convé aclarir que, segons el *Diccionari de la llengua catalana*, segona edició [en línia], Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, disponible a <http://dlc.iec.cat> [consulta: 26 de juny de 2016], la portada és la «plana d'un llibre on figura l'autor, el títol i el peu d'impremta» i la coberta és la «protecció de paper, cartolina, etc., amb què es cobreix el llom i els dos costats d'un llibre».

² El mateix es pot dir de les publicacions dedicades a l'art, la història de l'art o la teoria de l'art, ja que, com que no es tracta d'un volum petit de llibres, reclamen un estudi monogràfic. Pensem, per exemple, en casos com el del llibre *El legado de Apeles*, d'E. H. Gombrich, compilació de diferents estudis de l'autor que, com que enclou

untreball sobre l'obra de Bosch, va ser publicada per Alianza Editorial amb un detall de l'Infern musical a la coberta.

³ Sobre l'edició del 2003, editada per Phébus dins la col·lecció «Beaux Livres», vegeu www.amazon.fr/Lart-magique-Une-histoire-lart/dp/2859409343. Fou precedida per una edició anterior del 1991.

⁴ Es pot trobar en línia un arxiu dedicat a les imatges de les cobertes. Malgrat que de Hieronymus Bosch hagin recopilat, de moment, només una coberta, és una eina útil que permet buscar per dissenyador, autor o títol: Book Cover Archive [en línia], BCA biz, Internetland & Eric Jacobsen, 2016, disponible a <http://bookcoverarchive.com/> [consulta: 1 de febrer de 2016].

⁵ Vegeu, per exemple, el volum recent: Alessandro SCAFI (ed.), *The Cosmography of Paradise: The Other World from Ancient Mesopotamia to Medieval Europe*, London, Warburg Institute, «Colloquia» 27, 2016.

història de l'art vista des de la perspectiva dels surrealistes. No cal explicar gaire per què Bosch es troba en el punt de mira dels editors i per què s'emplacen en la coberta d'aquest llibre detalls d'*El jardí de les delícies*.³ Per tant, la restricció assenyalada no implica, en bona lògica, que no tinguem en compte alguns dels temes més recurrents en els àmbits de l'art i la seva història i els quals acostumen a coincidir amb els triats per a altres publicacions, per més que no els puguem valorar en totes les seves interessants dimensions.

Hem d'aclarir que tampoc no hem fet un estudi basat en el disseny o el perfil dels autors que han realitzat les cobertes. Això seria un altre camp immens que portaria a introduir variables biogràfiques dels responsables i comparacions amb les seves creacions no bosquianes. Per tant, ha de quedar clar que no hi podem penetrar ara pròpiament sota el prisma preferent d'aquest treball i que el tema queda obert a futures anàlisis i recerques. El problema de l'idioma de l'edició i del seu marc geogràfic també ha estat ben present. Si bé ens hem pogut concentrar en edicions del marc peninsular hispànic, hem fet també una cerca general que abasta diverses llengües europees, però sense cap afany d'exhaustivitat. Altres mons queden per explorar i poden afegir dades de gran interès a l'estudi. Els objectius que justifiquen aquesta recerca són diversos i ens porten a analitzar els vincles que s'estableixen amb el contingut del llibre, ja que permeten extreure conclusions sobre els motius de l'elecció de les imatges bosquianes i els seus temps i espais més notoris. Això ens condueix a apreciar una vessant molt atractiva de la fortuna i recepció del pintor més enllà de la seva repercussió superficial o aparent com a tema de determinades cobertes.

El present article és només una primera incursió en aquest camp, però ja pot donar idea suficient del gran abast del tema. També ens suggereix la possibilitat d'estudiar aquest mateix fenomen amb altres grans mestres de l'art i la pintura. És complicat amb els mitjans actuals que tenim al nostre abast arribar a recopilar totes i cadascuna de les cobertes que han utilitzat l'obra del pintor de Brabant, però a partir de la xarxa i d'eines digitals com Google Imatges o les infinites pàgines web dedicades a la venda de llibres i els seus enllaços, o del mateix treball de camp davant del llibre real, es pot anar resseguint fils que condueixen a la construcció d'un catàleg prou extens, llibre per llibre o temàtica per temàtica.⁴

Hieronymus Bosch ha servit imatges de coberta per a obres de diversos dominis, que poden anar des dels textos de ficció, en els principals camps literaris —novel·la, poesia...—, fins a la filosofia i l'antropologia, el pensament o l'assaig en camps variats de la cultura⁵ que no exclouen els estudis històrics, d'iconografia o de teoria de l'art, i també poden arribar al món musical o al de les ciències biològiques, entre d'altres. Hem compilat

un seguit d'exemples, hem cercat els perquè de l'elecció de l'obra del pintor de Brabant en cadascun d'ells i, per saber-ne més, ens hem endinsat en el tema i hem esbrinat algunes de les expectatives creades per cada autor i obra corresponent, de les quals només podem oferir algunes pinzellades. Aquesta realitat ens porta al món de la literatura, un món ple de temes ben diversos, però que donen un punt de vista bastant ampli de la capacitat d'atracció i el poder de representació de continguts que les pintures de Bosch han dissenyat o definit al llarg del temps. Per bé que l'èxit pot haver estat força desigual en funció de les obres i que el component estètic és també fonamental, no es deixen de banda els lligams que, amb la seva naturalesa i el seu grau variables, connecten la imatge amb el contingut del llibre.

Intentarem descriure alguns exemples dins d'aquesta selecció de camps temàtics per tal d'oferir una aproximació de l'ús de l'obra de Bosch fins a l'actualitat. Aprofundirem la qüestió a partir d'autors, temàtiques i plantejaments diversos, sobretot en el camp del llibre, però deixarem les portes obertes a la música o a altres tipus d'edicions.

En l'àmbit de la literatura

Iniciarem el recorregut pels textos de ficció que, amb admesa dimensió literària que ens mena a autors de gran relleu, se situen entre els clàssics de tots els temps. Les cinc novel·les dedicades a Gargantua i Pantagruel per François Rabelais (1494-1553) tracten sobre personatges fantàstics, extraordinaris. Tant per la cronologia propera entre escriptor i pintor com per l'aparició d'aquestes figures extravagants, l'obra de Bosch ha semblat escaient per il·lustrar-les en algun cas.⁶ No obstant això, cal dir que les edicions de Rabelais solen utilitzar obres d'una sèrie d'artistes que dins del context immediat o posterior a Bosch van il·lustrar directament l'obra literària, com ara François Desprez (fig. 1) o Gustave Doré. Sovint són aquestes il·lustracions les que serveixen d'imatge a les cobertes, però no es pot passar per alt la dimensió bosquiana d'alguns d'aquests treballs.

⁶ Les històries de Gargantua i Pantagruel es van publicar en cinc llibres diferents. En concret, Les Éditions de Londres han seleccionat fragments de Bosch per a la coberta dels tres darrers: François RABELAIS, *Le Tiers-livre*, Les Éditions de Londres, 2014; François RABELAIS, *Quart livre des histoires de Pantagruel*, Les Éditions de Londres, 2015; François RABELAIS, *Cinquième livre des histoires de Pantagruel*, Les Éditions de Londres, 2015. En castellà, a la coberta del tercer llibre de Pantagruel figura l'escena del vici de la luxúria de la *Taula dels set pecats capitals* (Madrid, Cátedra, 2009).

1. François Desprez, *Les songes drolatiques de Pantagruel, où sont contenues plusieurs figures de l'invention de maistre François Rabelais: & dernière œuvre d'iceluy, pour la recreation des bons esprits*, publicat per Richard Breton, 1565.

⁷ Bruguera, 1975; Flammarion, GF, 1994; Proa, 1995; M. E. Ediciones, Clásicos de Siempre, 1998; Losada, 1999; Gallimard, Folio Classique, 2006; Losada, 2016.

⁸ Atribuït a Pieter Brueghel *el Jove*, *Les temptacions de sant Antoni*, Gènova, Galleria Nazionale di Palazzo Spinola. Per a més informació vegeu: Gustave Flaubert [en línia], *Centre Flaubert. CÉRÉdI, Université de Rouen*, disponible a <http://flaubert.univ-rouen.fr/ressources/tentation.php> [consulta: 1 de març de 2016].

⁹ Un dels pocs casos en què s'utilitza la imatge és l'edició de Garnier-Flammarion (1967).

¹⁰ En l'obra literària, Flaubert descriu l'ambient que es pot observar al quadre: «Y de pronto pasan por el aire, primero un charco de agua, luego una prostituta, después la esquina de un templo, la cara de un soldado, un carro con dos caballos blancos que se encabritan. Estas imágenes van llegando bruscamente, a sacudidas [...]. Las imágenes se multiplican, lo rodean, lo asedian. Un indecible espanto lo sobrecoge. Ya no siente nada, sólo una contracción que le quema el epigastrio. Pese al estrépito que hay dentro de su cabeza, percibe un enorme silencio que lo separa del mundo. Trata de hablar».

¹¹ Jacques Callot (1592-1635), *La Tentation de saint Antoine*, Hôtel de Ville de Canteleu.

2. Hieronymus Bosch, *Triptic de les temptacions de sant Antoni*, Lisboa, Museu Nacional d'Art Antic. Es marquen els fragments utilitzats en diferents cobertes.

A banda de Rabelais, autor proper cronològicament a Hieronymus van Aeken, podem evocar un cas semblant amb un altre gran autor de la literatura francesa, Gustave Flaubert (1821-1880), que, amb la seva *La temptació de sant Antoni*, posa fàcil aquesta elecció. En aquest cas, sembla obligat al·ludir a les grans obres de Bosch sobre el tema, tot i que, si fem una revisió de les cobertes,⁷ observem que, curiosament, l'obra més cèlebre i complicada, la del tríptic de Lisboa (fig. 2), és la que ha tendit a quedar més al marge, si més no així és en les edicions de Losada. En tot cas, aquesta situació canvia quan incloem edicions de la dècada del 1990 o fins i tot més properes a nosaltres, vinculades a les edicions franceses del famós text de Flaubert, en què l'obra de Bosch torna a ser un element de referència.

En el cas de Flaubert, és acceptat que un quadre va inspirar directament la novel·la, *Les temptacions de sant Antoni*, atribuït a Pieter Brueghel *el Jove*,⁸ conservat a Gènova. Aquesta obra es va utilitzar en algun cas com a coberta, però fins on hem pogut veure no és el recurs més freqüent, possiblement pel fet que no es tracta d'una creació gaire coneguda.⁹ És ben evident que l'obra de Brueghel *el Jove* mostra un plausible punt d'inspiració perquè congrega personatges extravagants, fantasiosos o grotescos a l'entorn del sant.¹⁰ Aquesta font es podia haver complementat, però, amb un gravat de Jacques Callot¹¹ que és sabut que pertanyia a l'escriptor. En aquest aiguafort ens trobem de nou amb figures quimèriques, en molts casos amb una dimensió fantàstica o fins i tot deforme. *Les temptacions de*

sant Antoni d'altres artistes també han servit per il·lustrar cobertes de l'obra de Flaubert: des de Brueghel fins a Grünewald o Dalí. Cal remarcar així mateix que Odilon Redon va crear diverses sèries de litografies per il·lustrar l'obra de l'escriptor, la primera de les quals va ser publicada l'any 1888, vuit anys després de la mort de Flaubert. Els nexes entre el món de Redon i la cultura bosquiana també es poden explorar tenint en compte la seva connexió amb el prolífic món posterior dels surrealistes.

Més enllà de Flaubert i Rabelais, una altra novel·la famosa, *El maestro del Juicio Final* (*Der Meister des Jüngsten Tages*), de Leo Perutz (1882-1957), també reclama l'atenció. Des del punt de vista temàtic pot enllaçar amb qualsevol obra que representi el Judici Final, però hem localitzat diversos exemples on es trien obres de l'obrador o context bosquià (fig. 3).¹² Perutz, a cavall dels segles XIX i XX, és un escriptor que va ser admirat per Borges i Hitchcock, entre altres artistes de gran relleu, i segons els experts té alguns dels seus referents en l'obra de Kafka i Poe. Per tant, les densitats de la matèria bosquiana semblen encaixar adequadament en les expectatives que pot haver generat la seva literatura.

El mateix es pot afirmar davant de la producció de H. P. Lovecraft (1890-1937) i del seu llibre *En las montañas de la locura*.¹³ La idea de la bogeria assimilada o apropiada a Bosch és un ingredient que cal tenir en compte i que es repeteix en altres obres que tracten la temàtica de la follia. L'extracció de la pedra de la bogeria del Museu del Prado, objecte de polèmiques recents, va servir per il·lustrar el llibre de Lovecraft, tot i que l'argument en si no té gaire connexió amb l'operació insana que mostra l'obra del pintor (fig. 4). L'escrit és una novel·la de ciència-ficció que arranca amb una troballa d'uns antics cossos extraterrestres en el periple d'uns científics que fan una expedició a l'Antàrtida.

¹² Leo PERUTZ, *El maestro del Juicio Final*, Barcelona, Tusquets, 1988 (1921), «Andanzas», vol. 82.

¹³ Howard Phillips LOVECRAFT, *En las montañas de la locura*, Barcelona, Seix Barral, 1981 (1936), «Biblioteca Breve», vol. 276.

3. Leo Perutz, *El maestro del Juicio Final*, Barcelona, Tusquets, 1988, «Andanzas», vol. 82.

4. Howard Phillips Lovecraft, *En las montañas de la locura*, Barcelona, Seix Barral, 1981, «Biblioteca Breve», vol. 276.

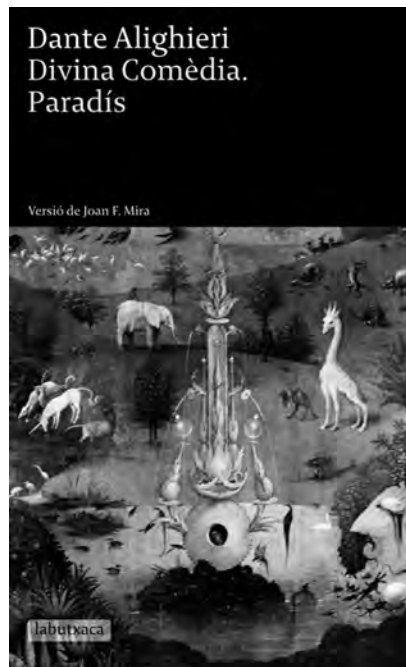
¹⁴ Dante ALIGHIERI, *Divina Comèdia. Infern*, Barcelona, Edicions 62, La Butxaca, 2010; Dante ALIGHIERI, *Divina Comèdia. Purgatori*, Barcelona, Edicions 62, 2011, «La Butxaca»; Dante ALIGHIERI, *Divina Comèdia. Paradís*, Barcelona, Edicions 62, 2012, «La Butxaca».

¹⁵ Vegeu, dins d'aquest volum, Rosa ALCOY, «Lectures cabals i delirants d'*El jardí de les delícies* de Hieronymus Bosch».

¹⁶ En llengua anglesa, les tries per a les cobertes de Dant també han parat atenció en Bosch: *Dante's Divine Comedy. Inferno*, United Kingdom, Arc-turus Publishing Ltd., 2011 (detall de l'excretor de l'Infern musical); Dante ALIGHIERI, *The Inferno*, New York, Doubleday Books, 2001 (traductor: Robert Hollander, Jean Hollander) (detall de les taules dels condemnats conservades a Venècia).

En el camp de les obres poètiques, Bosch també ha tingut un espai fonamental en el nostre context més proper. Crida l'atenció l'ús del tríptic d'*El jardí* en l'edició traduïda per Joan F. Mira de l'obra cabdal de Dante Alighieri, la *Divina Comèdia*, en què s'empren, potser amb major profunditat de camp i connexió del que l'editorial ha tingut present, diferents aspectes de la pintura del tríptic del Prado per al·ludir a l'Infern, amb l'Home-arbre; al Purgatori, amb un detall de la part alta del jardí central, i al Paradís, amb la font del lateral esquerre (fig. 5).¹⁴ Fragments molt adequats al nostre parer en el primer i el darrer cas, la idea de la part central per al Purgatori no sembla pas tan escaient.¹⁵ De fet, aquestes tries es reiteren en edicions anteriors de la *Divina Comèdia*, traduïda al castellà. Més raonada és la tria del detall del Purgatori en l'edició de Planeta del 1983 (Aula, Biblioteca del Estudiante), amb traducció i notes d'Ángel Crespo, ja que opta per repetir per a Infern i Purgatori aspectes de l'anomenat «Infern musical», l'elecció tripartida equilibrada que busca un detall de cadascuna de les parts del conjunt, segons l'esquema vist en el llibre d'edicions La Butxaca, que ja es donava en l'edició del 2004 de Seix Barral (Biblioteca Formentor), també a càrrec de Crespo, sense l'encert, però, en la tria de l'Home-arbre, que escau perfectament a l'Infern dantesc.¹⁶

Un altre exemple interessant el descobrim en l'obra d'Alejandra Pizarnik (1936-1972), que tenia entre els seus pintors predilectes Bosch i Klee. El seu llibre *El infierno musical* (1971) ja ens ho diu una mica tot, ja que s'inspira directament en l'Infern d'*El jardí de les delícies*. En aquest sentit, la poeta argentina fa una interpretació en clau molt pròpia del que seria la dimensió musical d'un context infernal, que és possible llegir de diferents maneres. L'al·lusió a Bosch, evident en la poesia de Pizarnik, no queda reflectida en les cobertes originals dels seus llibres. Tot i així, en el volum compilador *Semblanza*, a càrrec de Frank Graziano, trobem el cas de la utilització de *L'extracció de la pedra de la follia* del Prado,¹⁷

5. Dante Alighieri, *Divina comèdia. Paradís*, versió de Joan F. Mira, Barcelona, Proa, «La Butxaca», 2010.

que no apareix, en canvi, en l'edició de la seva coneguda *Extracción de la piedra de locura* (1968).

També en altres obres de poetes podem localitzar cobertes amb obres de Bosch. En els *Sonets d'un dels grans exponents del Segle d'Or espanyol*, Garcilaso de la Vega (1498/1501-1536),¹⁸ la presència bosquiana es fa present en un afable detall del Paradís d'*El jardí*. Per altra banda, en el terreny de la poesia catalana podem observar la presència del mateix retaule, tot sencer, que va inspirar i dóna nom a una de les obres del poeta Gerard Vergés (1931-2014).¹⁹

Retrocedint al període medieval, en més d'una edició de *Lo somni*, de Bernat Metge, escrit a finals del segle XIV, s'ha utilitzat com a coberta l'obra del pintor de Brabant.²⁰ Destaca aquí la dimensió onírica atribuïda de vegades als conjunts de Bosch en una obra en què el somni actua com a tema primordial. L'any 1990 l'editorial Laertes emprà un fragment d'*El jardí de les delícies* (fig. 6), encara que es creà un altre disseny paral·lel amb una coberta diferent. Així, doncs, la idea del somni i de fugida de la realitat immediata planeja sobre Bosch.

Les figuracions del Paradís també ens porten a Henry Miller (1891-1980), concretament a les memòries titulades *Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch*, publicada l'any 1957.²¹ L'escriptor americà explica la seva vida a la secció de la costa de Califòrnia anomenada Big Sud, i fa un retrat del lloc i de la gent. El títol conté la concepció de la fruita, en concret les taronges, com un dels símbols dels plaers sensorials del paradís. Les cobertes d'algunes de les primeres edicions no són simplement una reproducció de l'obra de Bosch, ja que juguen a col·locar diferents personatges nus d'*El jardí* sobre un fons de la costa californiana. Aquest és el cas de l'edició anglesa, amb una coberta en grisalla i d'afortunat disseny, reconegut a Owen Scott. En la presumible primera edició alemanya es combinen elements dibuixats de nou amb detalls retallats de l'obra de Bosch. La solució ha estat imitada, prescin-

6. Bernat Metge, *El somni*, versió de Jordi Vinyes i disseny gràfic de Sebastià Duatis A&D, Barcelona, Laertes, 1990.

¹⁷ Alejandra PIZARNIK (comp. Frank Graziano), *Semblanza*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1992, «Tierra Firme».

¹⁸ Garcilaso de la VEGA, *Sonets*, Bogotà, Eliber, 2014.

¹⁹ Gerard VERGÉS, *El jardí de les delícies*, Tarragona, Arola, 2013.

²⁰ Bernat METGE, *Lo somni/ El sueño*, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea, 2007; Bernat METGE, *El somni*, Barcelona, Laertes, 1990 (versió de Jordi Vinyes, disseny gràfic: Sebastià Duatis A&D).

²¹ Vegeu també la font del Paradís, amb la girafa i l'elefant, a l'edició de Henry MILLER, *Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch*, New York, New Directions, 1957.

²² Gregory NORMINTON, *La nave de los locos*, Barcelona, Emecé, 2007 (2002). L'edició anglesa (Sceptre, 2002) i la russa (Colibri, 2007) han utilitzat, respectivament, un detall de *La nau dels bojos* o bé una curiosa recreació de la mateixa obra.

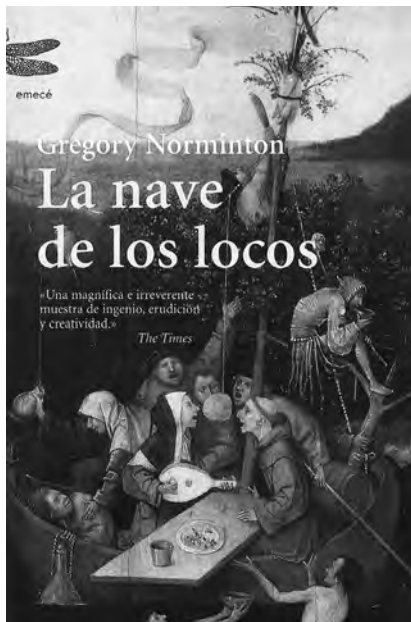
dint del marc de fons, en edicions recents en castellà (editorial Edhasa), però no en l'antiga edició de l'editorial Losada (1960), amb traducció de Luis Echavarri, que va evitar la referència a Bosch. Per tant i al marge sempre de possibles excepcions, insistim en una de les possibilitats que ja s'introdueixen des d'aviat en les cobertes: els muntatges i *collages* que manipulen obres d'art consagrades i fàcils de reconèixer, els quals precedeixen algunes de les formes i propostes de l'apropiacionisme i dels jocs digitals del segle XXI.

La capacitat evocadora d'*El jardí* bosquià, vinculada amb insistència per la crítica al pecat original, es destaca a la coberta d'un llibre de Montserrat Roig, *El temps de les cireres*, Premi Sant Jordi l'any 1976, que va publicar Edicions 62 l'any següent. En aquest cas, la tria és interessant perquè no se n'utilitza un dels detalls més coneguts, sinó un aspecte prou significatiu del paper que tenen les fruites de totes mides en el famós conjunt.

As crónicas do sochantre, conegut llibre d'Álvaro Cunqueiro (1911-1981), Premi de la Crítica el 1959, amb múltiples edicions, també recull en alguna d'elles la producció del Bosch. El recorregut de la cavalcada dels difunts a la recerca d'un cementiri on poder reposar, per una Bretanya imaginada per Cunqueiro, se situa a les darreries del segle XVIII, però porta a la tria d'un detall d'*El carro de fenc* en l'edició de Destino y Áncora y Delfín del 1994.

Un altre cas el forneix la novel·la de Gregory Norminton (1976) titulada *The ship of fools*.²² A mode d'ècfrasi, la història s'inspira en l'obra homònima de Bosch, cosa que justifica la presència de la imatge en la coberta (fig. 7). Recordem, però, que el tema de *La nau dels bojos* va tenir repercussió a finals del segle XV, quan l'any 1494 es va publicar l'obra de l'alemany Sebastian Brant titulada així mateix. L'obra narra el viatge d'un grup de bojos que pertanyen a les diferents classes socials i és una crítica a la societat que fa ben presents els diversos vicis i pecats mundans. Una visió de les coses que es plasma de manera excel·lent en l'obra de Hieronymus Bosch i a partir de la qual Norminton desenvolupa la trama del seu llibre mentre crea una història per a cadascun dels nou tripulants.

I de la bogeria podem passar a l'amor i al desig carnal. En aquest recorregut també presentem el cas de tres cobertes d'un mateix autor i de la mateixa editorial, Vintage Books, en què l'obra de Hieronymus Bosch apareix com a motiu preferent. Norman Rush, escriptor nord-americà nascut el 1933, situa les tres obres a la dècada del 1980 a la república de Botswana, lloc on va

7. Gregory Norminton, *La nave de los locos*, Barcelona, Emecé, 2007.

viure una etapa important de la seva vida. La primera obra, *Whites*, és una sèrie de relats breus d'expatriats americans i europeus, mentre que *Mating* (traduïble com a «aparellament»), novel·la en primera persona, se centra en un antropòleg americà que es veu envoltat d'un joc de relacions amoroses en terreny exòtic. La tercera, *Mortals*, és una història de passions adúlteres.²³ A l'hora de donar imatge al llibre, l'edició original va seleccionar detalls descontextualitzats d'*El jardí de les delícies*, per mostrar un exemple intemporal d'aquestes passions humanes que va pintar Hieronymus Bosch i que es contempen en aquestes novel·les.²⁴

Oryx and Crake, escrit per la canadenc Margaret Atwood (1939),²⁵ és un llibre de ficció especulativa, primera part d'una trilogia, que tracta temes relacionats amb la manipulació genètica per a la creació d'éssers híbrids i alerta dels perills de la ciència quan es traspassen els límits ètics. Com a imatge de coberta de la novel·la, Seal Books va triar un fragment del Paradís del tríptic d'*El jardí de les delícies* on es veuen diversos animals en estat salvatge, mentre que Ediciones B va optar per posar èmfasi en les passions carnals que apareixen en la famosa taula central del tríptic. No és l'únic cas en què s'ha usat l'obra d'un gran mestre com a coberta d'aquest llibre, ja que hem trobat edicions amb un sensual *Adam i Eva* de Lucas Cranach.

Un altre exemple curiós que utilitza *El jardí* del Prado com a coberta és *El libro de los afectos raros*, de l'argentí Carlos Gamerro (1962),²⁶ un conjunt de relats en què l'amor obsessiu i dominant és el protagonista.²⁷ Una altra vegada el món del desig sexual i amorós s'enllaça amb el tríptic, repetint una opció que encara s'havia de reiterar en d'altres casos.

La novel·la de Jerzy Kosinski (1933-1991),²⁸ escriptor americà d'origen polonès, relata les vivències d'un jove supervivent de la Segona Guerra Mundial que ha de sobreviure allunyat de la seva família i és testimoni d'escenes plenes de violència i luxuriosa sexualitat en la Polònia rural: violacions, assassinats, incest. El títol del llibre ve donat per una de les persones que coneix el noi, un caçador d'ocells que gaudeix observant com, pel fet de deixar lliure l'ocell que pinta, els altres ocells, en identificar-lo com a estrany, l'ataquen, tota una metàfora de les atrocitats humanes desencadenades en aquest període. El fragment de la coberta de les editorials Pocket Books i Bantam pertany al *Tríptic del Judici Final* de Viena: un ésser amb cara d'ocell que carrega un noi dins d'un cove (fig. 8). No és l'únic cas en què s'utilitza aquest fragment concret.

Del mateix retaule, però en aquest cas d'un dels batents exteriors, prové la imatge de l'apòstol Jaume que serveix per il·lustrar la portada dels *Milagros de Nuestra Señora: El romero de Santiago* de Gonzalo de Berceo,²⁹ poeta del segle XIII, en el qual un monjo alemany fa una peregrin-

²³ Remetem a les diferents edicions d'aquests llibres de Norman RUSH de l'editorial Vintage Books: *Whites*, 1992 (1986), *Mating*, 1992 (1991), i *Mortals*, 2004 (2003).

²⁴ Edicions més recents han optat per substituir l'obra del Bosch per una imatge de la república africana com a emmarcament.

²⁵ Margaret ATWOOD, *Oryx and Crake*, Toronto, Seal Books, 2004 (2003); Margaret ATWOOD, *Oryx and Crake*, Barcelona, Ediciones B, 2004 (2003).

²⁶ Carlos GAMERRO, *El libro de los afectos raros*, Buenos Aires, Interzona, 2013 (2005).

²⁷ Si bé Interzona va preferir escollir un Bosch, Norma Editorial es va decantar cap a una altra obra d'art amb el tema del *Somni d'una nit d'estiu*, obra de John Henry Fuseli en què Titània s'enamora d'un ase.

²⁸ Jerzy KOSINSKI, *The painted bird*, New York, Pocket Books, 1966 (1965). Jerzy KOSINSKI, *The painted bird*, New York, Bantam, 1976.

²⁹ Gonzalo de BERCEO, *Milagros de Nuestra Señora. El romero de Santiago*, Morfeo, 2015.

³⁰ Romain SARDOU, *Pardonnez nos offenses*, Paris, XO Éditions, 2002.

³¹ Romain SARDOU, *L'Éclat*, Paris, XO Éditions, 2004.

³² Romain SARDOU, *Délivrez-nous du Mal*, Paris, XO Éditions, 2008. D'aquestes tres novel·les de Sardou, també Pocket ha editat posteriorment els llibres amb el mateix fragment per a la coberta.

8. Jerzy Kosinski, *The painted bird*, New York, Pocket Books, 1966.

9. Gonzalo de Berceo, *Milagros de Nuestra Señora. El romero de Santiago*, Morfeo, 2015.

nació a Santiago de Compostel·la i pel camí el diable, disfressat de sant Jaume, el vol enganyar (fig. 9).

A continuació hi sumarem un elenc de la sèrie de novel·les de l'escriptor francès Romain Sardou (1974), el qual té predilecció per la ficció històrica. La seva primera novel·la d'èxit, traduïda al castellà com a *Herejía*, és una novel·la de misteris i secrets ambientada al segle XIII en la qual l'Església es veu implicada.³⁰ Si bé les edicions castellanques utilitzen detalls de l'Infern d'*El jardí de les delícies*, XO Éditions prefereix usar *La visión de Tondal*, atribuïda a un seguidor del Bosch, que es conserva al Museu Lázaro Galdiano de Madrid. A *L'Éclat de Dieu*, també editada per XO Éditions,³¹ s'utilitza un fragment del tríptic de *Les temptacions de sant Antoni* de Lisboa per narrar les intrigues d'una expedició de cavallers francs a Terra Santa. Del mateix autor trobem l'edició de *Délivrez-nous du Mal*,³² amb un motiu del *Tríptic del Judici Final* de Viena —el mateix fragment que s'utilitzà per a la ja esmentada novel·la de J. Kosinski— per relatar altre cop una història misteriosa i turbulenta, enmig de querelles religioses, a la França del segle XIII.

Per tancar l'apartat de textos literaris assenyalarem dos llibres en els quals la vida del pintor ha estat el tema i la inspiració de l'escriptor. Unes històries fictícies que pretenen desvelar i explicar els misteris més ocults

que avui són part de la llegenda de Hieronymus van Aeken. Aquest és el cas d'*El alquimista holandés*, d'Isabel Abenia.³³ L'autora interpreta l'obra del pintor en clau alquímica i intenta explicar la hipotètica font del seu món imaginari, i per a això no hi ha res millor que presentar la coberta amb un dels motius més coneguts del pintor: l'Home-arbre. També en clau novel·lística, el periodista Iker Jiménez³⁴ va teixir una novel·la d'intriga a l'estil d'*El codi Da Vinci*, però aquest cop és un periodista qui, amb l'ajuda d'especialistes en la matèria, vol investigar la font d'inspiració de les obres de l'artista de Brabant, cosa que els portarà a recórrer diversos espais obscurs.

En l'àmbit de la filosofia i el pensament

El camp temàtic de filosofia i el pensament s'ha d'obrir amb una obra mestra que ho és també de la literatura: *l'Elogi de la follia*, *Stultitiae Laus*, escrita per Erasme de Rotterdam (1466-1536) l'any 1509. La Follia pren la paraula i fa una revisió de les actituds i conductes de l'ésser humà; sota la seva mirada es troben tots els homes, però dedica una atenció especial a religiosos i nobles, alhora que fa una crítica dels sectors socials més importants amb una ironia punyent. D'edicions d'aquest gran clàssic n'hi ha moltes, traduïdes a tots els idiomes. El plantejament de cadascuna d'elles dona peu a resultats ben diferents, però la relació amb Bosch s'ha donat en més d'un cas (fig. 10). La pintura més usada és *L'extracció de la pedra de la follia*, que estableix clarament el vincle amb la temàtica de la bogeria, així com *La nau dels bojos* del Museu del Louvre, autògrafa, o *El concert dins l'ou*, versió d'un original de Bosch. No obstant això, altres vessants de l'univers bosquià també han estat motiu de les cobertes del celeberrim *Elogi*, encara que no impliquin tan explícitament el tema de la follia. *El jardí de les delícies* no falla i es reitera com a

³³ Isabel ABENIA, *El alquimista holandés*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2009.

³⁴ Iker JIMÉNEZ, *Camposanto*, Madrid, Suma de Letras, 2005. A les ja nombroses edicions esmentades amb coberta generada per *El Jardí*, hi afegim: Kevin P. KEATING, *The natural order of things*, United States, Aqueous Books, 2012 (disseny de la coberta: Cynthia Reeser), i l'edició de la mateixa novel·la de Vintage Contemporaries, United States, 2014 (disseny de la coberta: Linda Huang); Diane de MARGERIE, *La volière*, Paris, Gallimard Folio, 1995 (1979).

10. Erasmo da Rotterdam, *Elogio della Follia*, Milano, Garzanti Libri, 2015, «I Grandi Libri Dello Spirito».

³⁵ Desideri ERASME DE ROTTERDAM, *Elogi de la follia* (títol original: *Stultitiae Laus*, 1509). Edicions: Giulio Einaudi Editore (2005); Giunti Demetra, Nuovi Acquarelli (2006); Grafidico (2007); Barbera, Classici del Pensiero (2008); Westbridge Classics (2009); REA Multimedia (2011); Aonia Edizioni (2013); Giulio Einaudi Editore (2014); FB Éditions (2015); Garzanti Libri, I Grandi Libri Dello Spirito (2015). El mateix Erasme posseïa una edició impresa del llibre del 1515, amb il·lustracions que Hans Holbein havia realitzat pocs anys abans per a l'edició del 1511. Fent una recerca d'altres cobertes de l'*Elogi*, queda clar que el més comú i potser també el més fàcil és col·locar a la portada el retrat d'Erasme.

³⁶ Erasmus van Rotterdam, *Éloge de la folie*, La Capella Reial de Catalunya, Hespèrion XXI, Jordi Savall, Alia Vox, 2012. El primer disc alterna fragments de l'*Elogi de la follia* amb les variacions sobre el tema de la follia, i els altres discos presenten música del període amb textos d'Erasme i de Luter.

³⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Más allá del bien y del mal*, Buenos Aires, Lea, 2015 (introducció i notes de Luis Benítez). Títol original: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* (1886).

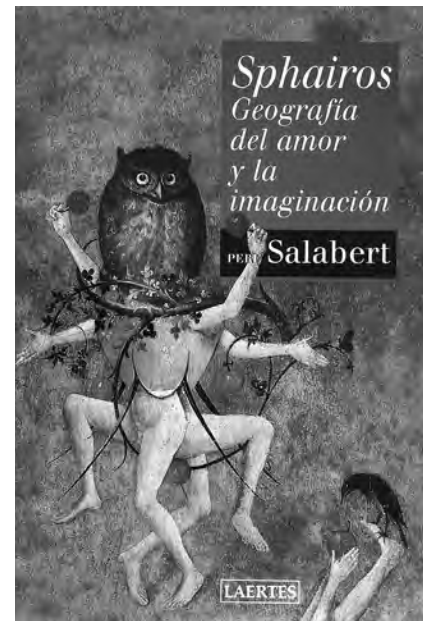
³⁸ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce Homo*, Madrid, Jorge A. Mestas. Ediciones escolares,

elecció, però fins i tot s'ha utilitzat el sant Joan Baptista del Museu Lázaro Galdiano.³⁵ *La nau dels bojós* de Bosch també dóna imatge a la coberta de l'àlbum de sis discos de Jordi Savall en els quals realitza un magnífic tribut a Erasme de Rotterdam, intercalant els textos de l'autor recitats amb música de l'època.³⁶

No pot faltar tampoc un text cabdal per a la història de la filosofia: *Més enllà del bé i del mal*,³⁷ de Friedrich Nietzsche (1844-1900), publicat l'any 1886, en el qual l'autor desenvolupa les seves idees fonamentals. Si bé es podia haver escollit alguna altra obra per suggerir el contingut del llibre, Ediciones Lea contraposa dos fragments d'*El jardí*: un de la taula central i un de l'Infern. En l'*Ecce homo*,³⁸ un dels últims llibres del filòsof alemany, tenim un cas similar. Jorge A. Mestas. Ediciones escolares tria una obra pictòrica amb el mateix tema, l'*Ecce Homo* de Bosch, que es conserva a Frankfurt, si bé pot ser reemplaçable aquí per la d'algun altre pintor.³⁹ I més Nietzsche: *L'Anticrist*⁴⁰ va ser escrit el 1888, però no es va publicar fins uns anys després a causa del seu polèmic contingut. S'hi critica el cristianisme, al qual s'atorga tot el mal social i moral que oprimeix l'home. Per a Nietzsche, es va mal interpretar el sentit originari encarnat per Crist. Col·locant a la coberta la taula del *Crist coronat d'es-*

11. Friedrich Nietzsche, *El Anticristo, maldición del cristianismo*, Madrid, Jorge A. Mestas. Ediciones escolares, 2000.

12. Pere Salabert, *Sphairos. Geografía del amor y de la imaginación*, Barcelona, Laertes, 2005.

pinces de Bosch (National Gallery, Londres), Jorge A. Mestas. Ediciones escolares, en la seva col·lecció de clàssics universals, pot fer un paral·lelisme que ens mostra com alguns dels contemporanis de Jesús tampoc no van saber interpretar bé la seva divinitat i el seu missatge (fig. 11).

Reprement el fil que ens acosta a la follia, *l'Histoire de la folie à l'âge classique* de Michel Foucault (1926-1984)⁴¹ va ser el tema de la seva tesi doctoral, en la qual va estudiar aquest concepte al llarg de la història. Precisament, fa una anàlisi del tema de *La nau dels bojós*, per això és encertat col·locar l'obra del pintor de Brabant a la coberta del llibre. Altres edicions prefereixen *L'extracció de la pedra de la follia* de Pieter Brueghel el Vell.

El llibre *Moral y nueva cultura*, de Xavier Rubert de Ventós (1939), també utilitza Bosch i *El jardí* com a tema en l'edició de 1971 que Alianza Editorial va publicar com a llibre de butxaca. En aquest cas, se sobreposen diferents fragments de l'obra que, partint del jardí del fons, ens porten a l'Infern i, finalment, al petit detall del rostre de l'anomenat Home-arbre. Es prescindeix del Paradís, però es tria una obra adequada per endinsar-se en uns enfocaments de l'ètica que intenten desgranar-ne la cara i la creu.

Vinculat a les manifestacions de l'art, no podem deixar de recordar aquí el llibre de Pere Salabert *Sphairos. Geografía del amor y de la imaginación* (Laertes, 2005), pels seus lligams amb la teoria i el pensament. L'autor es refereix a alguns aspectes de l'obra més famosa de Bosch tan bon punt inicia el seu recorregut, però també fa referència a altres temàtiques associades al seu tema. En aquesta ocasió, tria un dels detalls més fabulosos del fantàstic jardí, que interpreta com una representació d'un androgin dansaire, figura que conté els dos sexes a la vegada i sobre la qual s'ha aclofat un poderós mussol que ens mira (fig. 12).

En altres àmbits de l'assaig i de les ciències

Diversos estudis es vinculen a l'obra del pintor en el camp de l'assaig, que veurem associats a conceptes presents en la seva creació. A *Witchcraft*, Pennethorne Hughes estudia la història de la bruixeria des dels seus orígens tenint en compte les seves múltiples formes. En aquest cas, a la coberta de Penguin Books s'empra un fragment del *Tríptic del Judici Final* de Bruges.⁴² Tot i que no hem pogut localitzar llibres de bruixeria amb obres de Bosch, aquest en seria un bon exemple i no podem no pensar en altres edicions que afavoreixin el pintor. Aquest fet es fa evident quan passem al camp del maligne, que analitza la figura del diable. L'antic assaig d'Artu-

1999 (títol original: *Ecce homo. Wie Man wird, was Man ist*, 1908 [escrit el 1888]).

³⁹ Per exemple, per *l'Ecce Homo* de Quentin Massys en l'edició d'Oxford University Press, *reissue edition* (2009).

⁴⁰ Friedrich NIETZSCHE, *El Anticristo, maldición del cristianismo*, Madrid, Jorge A. Mestas. Ediciones escolares, 2000 (títol original: *Der Antichrist, Fluch auf das Christentum*, 1895 [escrit el 1888]).

⁴¹ Michel FOUCAULT, *Storia della follia nell'età classica*, Milano, BUR Rizzoli, 1998 (títol original: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (1961)).

⁴² Pennethorne HUGHES, *Witchcraft*, Harmondsworth, Pelican Book, 1966-1967 (1952). Vegeu també *El libro de los Juanes: recetas mágicas*, Madrid, Éride, 1997.

⁴³ En altres edicions podem trobar motius diversos que van des de l'Infern de mosaic de Coppo di Marcovaldo al baptisteri de Florència (Salerno Editrice, Roma) fins a les gàrgoles de Notre-Dame de París (Frilli Éditions, 2006).

⁴⁴ David WALLACE, *Chaucerian Polity. Absolutist Lineages and Associational Forms in England and Italy*, Stanford, Stanford University Press (Figurae: Reading Medieval Culture), 1999.

⁴⁵ Claude CAHEN, et al., *El modo de producción feudal*, Madrid, Akal, 1976.

⁴⁶ Altres casos que hem trobat són el catàleg de l'exposició «Les Fables du Paysage Flamand», al Museu de Lille, que va tenir lloc entre l'octubre del 2012 i el gener del 2013, i que plantejava un acostament a la representació onírica i simbòlica del paisatge flamenc al segle XVI. El Museu Lázaro Galdiano va cedir les seves *Meditacions de sant Joan Baptista*, a més d'altres obres, com *La visió de Tondal*, per això el van usar a la coberta.

També s'ha utilitzat Bosch en *Music, body and desire in medieval culture*, de Bruce Holsinger, professor que estudia el rol de la cultura litúrgica en la història de l'escriptura literària medieval, amb un detall de l'Infern (Bruce HOLSINGER, *Music, body and desire in medieval culture*, Stanford, Stanford University Press, 2002), i a l'assaig sobre Hieronymus Bosch i l'absurd en la pintura, amb un detall d'*El jardí de les*

13. Claude Cahen et al., *El modo de producción feudal*, Madrid, Akal, 1976.

pel que fa a la política, la cultura, el mercat i l'intercanvi militar. En un primer moment pot estranyar la inclusió d'un Bosch a la portada. No obstant això, en un capítol es parla d'una de les històries dels *Canterbury Tales* de Chaucer, la de Melibeu, en la qual la ira i la violència prenen protagonisme. D. Wallace cita precisament l'obra del pintor de Brabant i per això s'ha volgut incloure en la portada.

Sense sortir del terreny històric, *El modo de producción feudal*⁴⁵ és un llibre que recull els treballs d'onze historiadors a l'entorn de les formes del feudalisme que s'adopten en diversos territoris de l'occident i l'orient europeus (fig. 13). Un detall d'*El carro de fenc* escau per a la seva coberta, ja que diverses classes socials l'envolten i mentre alguns el segueixen còmodament, posseïdors de tot el que els cal, d'altres es barallen per acostar-s'hi i agafar palla del carro, símbol de plaers i riqueses, en una imatge que integra des d'emperadors, reis i papes, fins a gent de les classes populars, camperols i clergues.

Per esmentar altres exemples,⁴⁶ tornem a trobar una imatge de Hieronymus Bosch en la revista que va publicar els resultats del Festival Inter-

ro Graf *El diablo*, editat per Montesinos el 1991 (1889) en una col·lecció titulada «Héroes y Dioses», tria un detall de *Les temptacions de sant Antoni* de Lisboa: aquell en què el sant compareix volant sobre els diables envoltat de peixos i una barca voladora. Bosch traeix de forma definitiva l'exploració de l'ascensió antonina de Schongauer i crea un paràmetre completament divers que convé a l'obra de Graf (1848-1913), poeta i crític literari italià que dedica el seu *Il diavolo* a l'escriptor Edmundo de Amicis (1846-1908), el 1889, any de la primera edició.⁴³

També en el terreny històric s'ha utilitzat amb relativa freqüència l'obra de Hieronymus Bosch. David Wallace⁴⁴ estudia l'obra de Geoffrey Chaucer, escriptor, filòsof, diplomàtic i poeta anglès del segle XIV, vinculant la Itàlia humanista amb el Londres medieval, i estableix nexes

nacional de Geografia celebrat a Saint-Dié-des-Vosges.⁴⁷ Aquest festival tractava sobre la geografia i la creació d'un espai adequat per a una societat ideal, promovent la utopia de la igualtat entre les persones i l'harmonia. La idea d'un espai imaginari i fabulós la van enllaçar amb la imatge plaent d'*El jardí*.

La variedad del mundo, d'Ignacio Gómez,⁴⁸ és un recull d'escrius que intenten resoldre diverses incògnites d'importants obres artístiques com ara *El jardí de les delícies*, *Las hilanderas* de Velázquez o el Salón de Reinos. El títol del llibre, *La variedad del mundo*, ve precisament del nom que es va atorgar a *El jardí* a l'inventari de finals del segle XVI.

També el Bosch apareix relacionat amb la psicologia. Ronald D. Laing (1927-1989),⁴⁹ psiquiatre escocès, va teoritzar entorn de les causes i el tractament de les malalties mentals. El seu llibre titulat *The politics of experience and the bird of Paradise* va ser publicat per Penguin Books l'any 1967. Està dividit en dues parts: un recull d'articles previs i una història que relata un cas de psicosi. Laing mostra que tot el que ens és imposat ens provoca sentiments d'alienació. Per això es planteja reflexionar entorn del concepte de normalitat i la naturalesa de l'experiència humana. En el terreny de la psicosi, Bosch també té el seu paper i en la coberta es pot observar una reelaboració d'un detall d'*El jardí de les delícies*. Encara que sigui més insòlit, també les obres de Hieronymus Bosch han deixat una petjada en llibres provinents del món científic, que queda al marge de les ciències humanes i socials. Un detall d'*El jardí* el tenim present en llibres d'enginyeria genètica (fig. 14).⁵⁰

Finalment i encara que les revistes i publicacions periòdiques en general no han estat objecte d'aquest estudi i que deixem per a una nova oportunitat l'exploració dels territoris del llibre d'art que s'han servit del Bosch, més enllà de les evidències donades pels estudis dedicats a ell, no podem deixar de recordar el monogràfic *Mirades Miratges* de la revista *Matèria. Revista d'Art*, editat el 2003, amb aproximacions a nombroses produccions artístiques

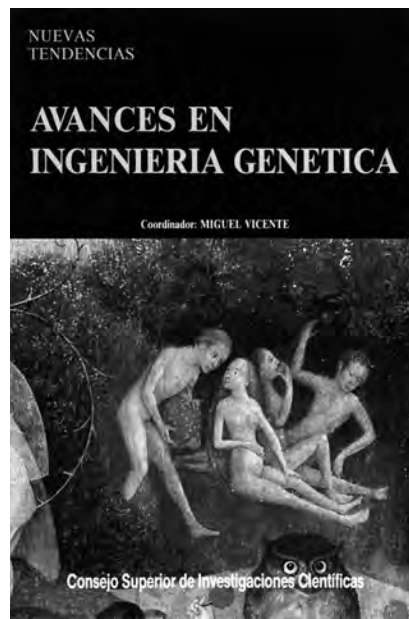
delícies, d'Alberto PÉREZ, *El sentimiento del absurdo en la pintura*, Santiago de Chile, Editorial Universitaria, 1970.

⁴⁷ *La Géographie. Terre des Hommes. Utopies et géographies imaginaires*, n. 1558, juliol-agost-setembre, 2015.

⁴⁸ Ignacio GÓMEZ DE LIAÑO, *La variedad del mundo*, Madrid, Siruela, «Biblioteca de Ensayo», 2009.

⁴⁹ Ronald David LAING, *The politics of experience and the bird of Paradise*, Harmondsworth, Penguin Books, 1967 (1962-1965).

⁵⁰ Miguel VICENTE i Jaime RENART (coord.), *Ingeniería genética*, CSIC, 1987; Miguel VICENTE (coord.), *Avances en ingeniería genética*, Madrid, CSIC, 1994. Aquesta relació amb l'art ja es va donar a *Ingeniería genética. Manual de técnicas básicas*, Madrid, CSIC, 1985, amb *El paso de la laguna Estigia*, de Patinir, obra conservada al Prado, per una referència a Charon (Caront), uns vectors usats en el camp de l'enginyeria genètica.

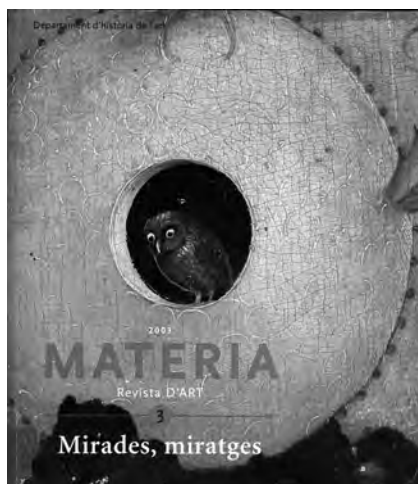

14. Miguel Vicente (coord.), *Avances en ingeniería genética*, Madrid, CSIC, 1994.

⁵¹ Cover Art by Hieronymus Bosch - Rate Your Music [en línia], 2000-2016, Sonemic, Inc., disponible a http://rateyourmusic.com/list/mono-blue/cover_art_by_hieronymus_bosch/ [consulta: 1 de febrer de 2016]. Rate Your Music (RYM) és una base de dades en línia on hi ha la possibilitat de crear llistes musicals. En el cas de les caràtules amb l'obra de Bosch, diversos usuaris han anat afegint a la llista les seves troballes.

⁵² N'hem localitzat alguna més, com el cas que hem presentat de l'Erasme de Rotterdam de Jordi Savall i també un vinil d'Atrium Musicae, de Gregorio Paniagua (dir.), *Codex Glvteo* (1978), Hispavox. Aprofitem també per indicar que alguna de les que apareix no és del Bosch, tot i que ha estat catalogada com a tal.

⁵³ Per exemple: *Earthly Delights - A Sterile Sample*, Various Artists (1986) [compilació]; *The Garden of Earthly Delights*, La Nef (1995); *A Garden of Hurdy-Gurdy Delights*, Ethan James (1997); *Le Jardin des Délices*, Obsidienne (2004); *The Garden of Earthly Delights*, Moth Nor Rust (2010), entre d'altres. *Infern: It's After the End of the World*, Sun Ra and His Intergalactic Research Arkestra (1970); *Into the Pandemonium*, Celtic Frost (1987); *Malignant Existence*, Mutation (1991); *Bagpipes from Hell*, Vittorio Ghelmi i Luca Pianca (2000); *Dekalog, czyli piekło muzykantów*, Normalisi (2006); *Outside*

15. *Matèria. Revista d'Art*, Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 3, 2003.

triades pels professors del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona per fer-ne un comentari lliure (fig. 15). Amb aquest afany de posar la mirada en relleu i no sense sospesar els efectes del miratge, es va fer la tria d'un muscol de Bosch per a la portada. L'au governa, no sense discreció però amb un protagonisme prou evident a tots, la font rosada del Paradís d'*El jardí* del Prado, una veritable filigrana rosada que Bosch encasta a les roques que identifiquem amb les pedres més preuades. Des del seu cau i emmarcada per l'obertura rodona, l'ocell nocturn ens parla del saber i del saber estar, dins els singulars escenaris del conjunt bosquià que més protagonisme ha tingut en aquestes recerques.

En l'àmbit de la música

De l'edició de llibres passem a les cobertes de CD de música, un tema relacionat que ajuda a enriquir la valoració de la fortuna de Hieronymus van Aeken des d'un altre terreny. En aquest cas, hem jugat amb l'avantatge que al web⁵¹ es pot trobar una recopilació d'una cinquantena de caràtules amb imatges de l'obra bosquià. S'han dividit en obres segures del pintor, dubtoses, que s'hi assemblen més un grup petit dedicat a Pieter Brueghel.⁵² Si fem una valoració de totes elles, ens podem plantejar quins gèneres musicals s'han associat més a l'obra del pintor. Clarament, la majoria són de música *rock*, música *folk*, música cèltica i les seves variants, encara que també localitzem alguns recopilatoris de música medieval i obres de destacats compositors dels segles XIX i XX, com ara Berlioz, Dvořák, Carl Orff o Ligeti.

Gran part dels títols dels àlbums connecten de manera evident o bé indirectament amb l'obra del pintor, cosa que justifica la tria de les imatges. Alguns dels títols empenen el nom de l'obra més coneguda i admirada de l'autor, *El jardí de les delícies*, mentre que d'altres fan menció del

pecat i el terreny infernal, un imaginari explotat per l'artista en diverses ocasions.⁵³

De manera contundent, quasi la totalitat de les caràtules utilitzen fragments d'*El jardí*, la major part pertanyents a la taula de l'Infern, fent referència a l'Infern musical pintat per Bosch. Com pot semblar evident, els fragments mostren els instruments pintats a la taula, i també el motiu de l'orella tallada es tria més d'una vegada.

Més rares i més difícils de localitzar són les cobertes que mostren només algun motiu isolat de l'obra del mestre en un context aliè, cosa que crea una caràtula original. Per exemple, això succeeix amb el tercer àlbum en solitari de l'exteclista de The Doors, Ray Manzarek, llançat el 1983. Va arranjjar el *Carmina Burana* de Carl Orff introduint-hi el teclat, la guitarra, el baix, el saxo i les flautes. La caràtula ja és una declaració d'intencions: és una mescla dels grans mestres, ja que hi podem localitzar motius de Hieronymus Bosch, però també de Van Eyck i de Van der Goes, amb instruments moderns; igual que el que proposa l'àlbum, tot un clàssic amb un resultat diferent.

Unes primeres conclusions

Un cop feta una primera cerca de les cobertes i caràtules dedicades a Hieronymus van Aeken, podem intentar fer un balanç general. Encara que sigui molt evident en el terreny de les edicions musicals, *El jardí de les delícies* és també l'obra de Bosch més utilitzada en les cobertes de llibres. De manera general, és la seva taula central la que ha estat més estimada, però també trobem prou casos en què l'elegit és l'Infern, i amb menys freqüència la taula del Paradís. No pot estranyar que les obres més famoses i de més qualitat siguin les més utilitzades. També s'utilitzen alguns dels suggeridors detalls del tríptics de sant Antoni i del Judici Final de Viena, però pot sorprendre que obres com *El Carro de fenc* o la *Taula dels set pecats capitals* no hagin tingut tant èxit editorial i que d'altres no apareguin per enlloc en aquestes primeres prospeccions.

Les múltiples publicacions en què l'obra del Bosch es mostra a la coberta adopten solucions ben diverses. Per norma es prefereix seleccionar un fragment figuratiu, en molts dels casos cossos humans nus, animals i criatures fantàstiques, encara que a vegades, però no tan sovint, pot predominar un paisatge. De manera menys freqüent, s'han fet reelaboracions de motius específics, i aquí és on té un paper important el dissenyador gràfic. La majoria són detalls de l'obra, més que no pas visions completes.⁵⁴ L'extraordinari i fecund detallisme del pintor i la seva capacitat de

the Gates of Eden, Rufus Zuphall (2007); *El Infierno Musical*, *El Infierno Musical* (2011), entre d'altres. Per comentar més concretament un dels CD, *A Garden of Hurdy-Gurdy Delights* és un recull de peces amb la viola de roda com a protagonista i utilitza ni més ni menys que la imatge de l'instrument representat a l'Infern d'*El jardí de les delícies*.

⁵⁴ Per exemple, això es dona en el cas de l'edició esmentada anteriorment d'*El jardí de les delícies*, de Gerard Vergés, o en *Lo somni*, de Bernat Metge.

crear motius assortits i amb prou entitat per ser descontextualitzats afavoreixen l'ús de les seves creacions. Aquests detalls preserven la seva harmonia fora de context i poden funcionar molt bé com a ens autònom del quadre al qual pertanyen. En alguns casos, guanyen rellevància i s'instal·len amb facilitat en la nostra memòria. Aquest fet afavoreix la seva utilització i predicació com a imatges valuoses per donar caràcter a un llibre o accentuar l'interès que el contingut o el títol poden despertar. L'ús dels detalls convertits en transparències enganxades als vidres de molts dels comerços de la vila de Den Bosch va servir com a context de l'exposició monogràfica celebrada i ens permet constatar l'efecte sobresortint de cadascun dels detalls una vegada dissociats del seu marc de referència. També és molt interessant la possibilitat de convertir-los en objectes, amb major o menor fortuna segons el cas.

El perquè de l'elecció en cada moment i ocasió concrets és sempre un fet clau, però obliga a endegar recerques massa puntuals. De manera genèrica, podem pensar sobre els temes als quals es considera més vinculada l'obra del pintor de Brabant. Què suscita l'obra del mestre i què indueix a seleccionar algun dels seus elements? Com s'ha anat subratllant, el contingut dels llibres és ben variat i el Bosch és molt emmotllable. No hi ha canons del tot prefixats, però sí unes directrius generals que es consoliden i es poden reiterar.

Les creacions del pintor apareixen en força textos literaris, sobretot novel·les de ficció amb contingut enigmàtic i misteriós o de fortes passions pecaminoses, però també apareixen en la poesia més lírica i inspirada o, fins i tot, en la que té una vessant abstracta i racional. En els camps de la filosofia i el pensament, dels estudis històrics, de la teoria de l'art i de la cultura, s'ha seleccionat l'obra del Bosch perquè en algun moment s'hi ha fet al·lusió ni que fos de manera indirecta o perquè estableix un clar vincle amb el títol de l'obra. Tot i que és més estrany i llunyà, el pintor ha fet alguna tímida aparició en el món científic, que se'ns escapa en bona part i que caldria revisar molt més a fons.

Com s'ha subratllat, trobem molts casos en què la relació imatge-text literari ve donada clarament pel títol. *Les temptacions de sant Antoni*, *Ecce homo*, *Tríptic del Judici Final* i *Romero de Santiago* són casos en què és fàcil que vingui a la ment l'obra del pintor. Més enllà de les obres que es poden associar als títols, també es pot considerar una altra variant: llibres i títols inspirats en les obres, com ara *El jardí de les delícies*, *Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch*, *La variedad del mundo* o la novel·la *El alquimista holandés*, per exemple.

Al marge d'aquesta evident associació, hi ha una sèrie d'idees i situacions humanes connectades a l'obra de Bosch, sobretot la bogeria —s'han

presentat els exemples de *l'Elogi de la follia* d'Erasmus de Rotterdam i la *Història de la bogeria* de Foucault —, però també la raresa, la monstruositat i molt sovint la luxúria i les passions carnals. No obstant això, tampoc no s'ha obviat l'altra cara de la moneda: la imatge més plàcida del Paradís.

Tot i que queden múltiples camps per explorar i que la recerca encara és ben susceptible de ser ampliada amb l'objectiu d'arribar a unes conclusions més definitives, tot sembla apuntar que en l'àmbit hispànic i peninsular, segurament perquè és on es conserven *El jardí de les delícies* i altres obres cabdals del pintor, Bosch ha estat particularment estimat per les editorials, que han reproduït amb assiduitat les taules que posseeix el Museu del Prado. Tanmateix, no són poques les edicions angleses i italianes que també han escollit les creacions del mestre. En tot cas, és més que evident que l'interès per Bosch ni recula com a cas aïllat ni s'estableix en una sola regió o país europeu. El seu ressò editorial, de la mà del seu ressò artístic, és eminentment internacional.

Sigui un fragment o un altre, és innegable que són imatges amb un gran poder magnètic, molt escaients per captivar el lector i fer-lo gaudir d'uns models que, sense deixar enrere el món de la figura, no són aliens a la modernitat i el gust actuals, potser en part pels seus valors i la seva capacitat d'abstracció. El color és un altre element que juga sempre a favor de Bosch. Sap com combinar les coloracions i la seva aguda mirada impregna i tensa el seu poder discursiu al mateix temps que la forma adquireix competència simbòlica. Per tant, ens condueix al tema i ens sedueix per una estètica que, a més, resulta molt fàcil d'identificar i reconèixer.

Relacionat amb el poder captivador i atraient de la imatge del mestre, un tema col·lateral és el del marxandatge. Quins motius s'han utilitzat per decorar objectes que el visitant d'un museu tingui temptacions de comprar per tenir un record a casa o bé per dur-lo posat? Com a estàndard de tot el que hi ha al darrere, es venen productes ben dispars, des de fundes de mòbils fins a jerséis, i és evident que *El jardí* és sempre l'estrella indiscutible. En general, se sol triar com a motiu únic algun dels característics personatges del pintor.

En les exposicions de 's-Hertogenbosch i del Prado a Madrid, commemoratives dels cinc-cents anys de la mort del mestre, no s'ha perdut l'oportunitat de generar tot un mercat i s'han editat i ofert productes de diferent mena i complexitat. L'ocasió sempre és bona per vendre i, culminats els cinc-cents anys de la desaparició d'un mestre genial tan important com Bosch, sembla que la temptació en aquest cas ve lligada a l'èxit del pintor, i n'hi ha per a això i molt més. Amb un nom que deixa clara la intenció, la marca Jheronimus Forever Yours està centrada a crear productes contemporanis inspirats per les obres de l'artista, des de plats fins a paraigües,

làmpades, llibretes i objectes de papereria. En el món de l'edició i la impressió, els detalls de l'obra del pintor, que recorren a bastament el món digital, han esdevingut un *leitmotiv*, ben a punt de crear tendència. Un seguit d'idees que, ben o mal enteses, es reiteren i permeten explotar la seva creació més sofisticada i afí a algunes de les sensibilitats actuals.

Rosa Alcoy
Universitat de Barcelona
rosaalcoypedros@gmail.com

Alba Barceló
Universitat de Barcelona
alba.barcelo1@gmail.com

BOSCH EN PORTADA: DE LA PINTURA AL MÓN DE L'EDICIÓ

El poder magnètic i atraient de l'obra de Hieronymus Bosch no passa desapercbut en el món de l'edició. Més enllà de la bibliografia específica generada sobre el mestre o el seu entorn immediat, per tant, més enllà dels treballs centrats en la seva obra i que aboquen a una quasi obligada selecció dels motius de coberta dins del seu catàleg, la seva pintura ha estat utilitzada per nombroses editorials que han optat per aprofitar, en publicacions de contingut molt variat, la inquietant fascinació que aquesta suscita. S'han seleccionat fragments de les seves creacions —sovint les més conegudes— o bé s'han fet reelaboracions de certs motius específics, però que podem reconèixer fàcilment, amb la idea tant de crear reclams seductors per al lector com d'oferir una imatge pertinent per a les publicacions.

Paraules clau: Hieronymus Bosch, edició, coberta, llibre, caràtula, il·lustració.

BOSCH ON THE COVER: FROM THE PAINTING TO THE PUBLISHING WORLD

The magnetic power of Hieronymus Bosch's work is not unnoticed in the publishing world. Beyond the almost essential image of his creations on the book covers of specific bibliography focused on the master or his immediate environment, his paintings have been used by a large number of publishing houses. The latter use the work of the master for their publications, of different content, to take advantage of the fascination that they cause. In order to create seductive claims on the reader and to offer a relevant picture for the publication, fragments of his creations — mostly the best known — have been selected or reworkings of some specific but recognizable motifs have been made.

Keywords: Hieronymus Bosch, edition, book cover, book, CD cover, illustration.